

УДК 811.161.2'373.611

І. М. Демешко

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. В. Винниченка

ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ І МОРФОНОЛОГІЧНІ ТРАНС- ФОРМАЦІЇ ВІДДІЄСЛІВНИХ НОВОТВОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Окреслено перспективу дослідження віддієслівних дериватів в українській мові в контексті теоретичних здобутків сучасної лінгвістики, виявлено ономасіологічний механізм оказіоналізмів, встановлено морфонологічні особливості віддієслівних новотворів субстантивної і ад'єктивної зон у сучасній українській мові, визначено морфонологічні трансформації, морфонологічні моделі і морфонологічні позиції віддієслівних новотворів.

Очерчена перспектива исследования отглагольных дериватов в украинском языке в контексте теоретических достижений современной лингвистики, выявлен ономасиологический механизм окказионализмов, установлены морфонологические особенности отглагольных новообразований субстантивной и адъективной зон в современном украинском языке, определены морфонологические трансформации, морфонологические модели и морфонологические позиции отглагольных новообразований.

The article outlines the perspective of the research of verbal derivatives in Ukrainian in the context of theoretical achievements of modern linguistics; the onomasiological mechanism of occasionalisms is found out, the morphological features of verbal neologisms of substantive and adjective zones in modern Ukrainian are set; morphological transformations, morphological models and morphological positions which are typical to verbal neologisms are defined.

Українська дериваційна система має потужний потенціал для творення інновацій, зокрема субстантивної зони. Девербативи на позначення опредметненої дії, процесів, станів мають специфічну ономасіологічну структуру.

Функціональне навантаження морфонологічних явищ в актах номінативної деривації свідчить про те, що фонологічна структура дериватів представляє дію морфонологічних правил, а варіативність структури слова пов'язана з мотиваційними відношеннями, що впливають на реалізацію морфонологічних моделей.

У мовознавстві 70–80-х років ХХ ст. проблеми морфонології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення в працях І. І. Ковалика, Л. Е. Калнинь, Ж. Ж. Варбот, Ю. Г. Панкраца, Т. В. Попової, Н. Ф. Клименко, В. О. Горпинича, К. Г. Городенської та ін.

У кінці 80–90-х років з'являються праці, присвячені питанням морфонології в системі іменників (Л. О. Кондакова) і морфонології словозміни дієслів української мови (Л. І. Комарова, І. В. Козленко), словотвірної морфонології української мови (М. В. Кравченко), морфонології польської (Р. Лясковський, К. Ковалик, С. М. Толстая), російської (Л. П. Катлицька, О. О. Потехіна, І. Б. Іткін), білоруської (Л. О. Гадуйка) мов, проблемам діахронічної і синхронічної морфонології германських мов (В. О. Мигачов, Т. В. Колосова), проблемам фонології і морфонології аглютинативних мов (В. І. Золхоев).

На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфонологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української мови (М. Ю. Федурко), морфонологічної структури у віддієслівних словотвірних гніздах

із вершинами-дієсловами звукопозначення та віддієслівних зон відіменникового словотвірного гнізда в російській мові (Г. М. Потапова), морфології словозміни і словотворення білоруської мови (В. П. Русак), морфології башкирської (Г. Р. Абдуліна), монгольської мов (С. О. Крилов).

Морфологічна мотивованість похідного виявляється в характері розподілу морфологічних трансформацій у складі твірної бази (дієслівної основи) і словотворчого форманта, що свідчить про значущість дериваційної морфології для організації словотвірних типів.

Новітні наукові спроби спрямовані на визначення сутності словотвірної морфології і функціональної значущості, кваліфікації морфологічних явищ, аналізу спеціалізації функцій різних рядів чергувань у різних сферах граматики, зокрема в парадигматиці іменника, прикметника, дієслова, у відіменниковому і віддієслівному словотворі та ін.

Дериваційна парадигма, виконуючи прогностичну функцію в словотворі, дає можливість проаналізувати системи девербативів, десубстантивів, деад'єктивів, денумеративів, депрономінативів і виявити дериваційний потенціал кожної частини мови. Парадигматичний принцип сприяє виявленню типових і конкретних словотвірних парадигм девербативів, дослідженню дериваційного потенціалу вершинних дієслів парадигми, виявленню морфологічних моделей віддієслівних дериватів субстантивної, ад'єктивної і вербальної зон, встановленню національних специфічних рис парадигмотворення.

Словотвірно-інноваційним проблемам протягом останніх років були присвячені праці Є. А. Карпіловської, О. А. Стишова, В. П. Олексенка, А. М. Нелюби, Ж. В. Колоїз, О. А. Земської, Є. З. Рудник-Карват, Н. О. Янко-Триницької, Л. І. Плотнікової, Е. С. Денисової, С. В. Оленєва та інших учених.

Метою наукової розвідки є синхронний опис морфологічних закономірностей словотворення віддієслівних новотворів з аналізом морфологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Мета зумовлює розв'язання таких *завдань*: 1) виявити ономазіологічний механізм okazіоналізмів; 2) дослідити морфологічні особливості віддієслівних новотворів субстантивної і ад'єктивної зон у сучасній українській мові; 3) визначити морфологічні трансформації і продуктивні морфологічні моделі, характерні для віддієслівних новотворів.

Матеріалом дослідження слугують 544 віддієслівні інновації субстантивної та ад'єктивної зон, які отримані способом суцільної вибірки із словника «Лексико-словотвірні інновації (1983–2003)» / Укл. А. Нелюба (2004), словника «Лексико-словотвірні інновації (2004–2006)» / Укл. А. Нелюба, С. Нелюба (2007), додатка «Нові слова» // О. А. Стишов Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) (2005); картотеки узуальної та okazіональної лексики української мови, складеної шляхом вибірки з друкованих засобів масової інформації, текстів художньої літератури.

Виникнення нового слова дозволяє визначити його генетичні особливості в номінативній системі мови / мовлення. Аналізуючи дериваційну структуру okazіоналізмів, дискусійними залишаються питання щодо процесу номінації: чим викликана поява нового слова, які інтенції автора, який механізм виникнення нових слів.

Українська дериваційна система має потужний потенціал для творення інновацій, зокрема субстантивної зони. Зміна статусу української мови в кінці 80–90-х років ХХ ст. стала імпульсом для активізації дериваційних процесів. При творенні інновацій домінуючим виступає морфологічний спосіб словотворення. О. А. Стишов зазначає, що «високою продуктивністю в іменниковому інновацій-

ному словотворі відзначається суфіксальний спосіб (засвідчено понад 40 % його дериватів)» [8, с. 123].

У похідних іменниках на позначення осіб словотворчі суфікси виконували функцію репрезентантів ономасіологічних ознак, конкретизуючи їхню ономасіологічну базу, а у віддієслівних іменниках із значенням опередметненої дії та опередметненого стану вони не мають ономасіологічного навантаження [7, с. 208]. При творенні девербативів-інновацій субстантивної зони формант формує його ономасіологічну ознаку.

Традиційно вивчення похідного відбувається в напрямках координації плану вираження і плану змісту: зміст слова може характеризуватися як формальне вираження (ономасіологічний підхід), а форма виступає як джерело осмислення змісту (семасіологічний підхід), тому аналіз інновацій доречно здійснювати, використовуючи ономасіолого-семантичний підхід. Будь-які інновації для системи – це відповідні формально-семантичні зміни, що характеризуються особливостями творення, а в подальшому – закріплення і функціонування в узусі.

Концепція рівнів ономасіологічного словотворення представлена в працях О. С. Кубрякової. В акті номінації вибір формального засобу підпорядкований виконанню конкретного смислового завдання: «розчленоване уявлення в похідному слові його ономасіологічного базису і ономасіологічної ознаки, мотивованість цього номінативного знака, опір на знакові одиниці, – все це робить похідне слово у вищому ступені адекватним засобом номінації і, перш за все, – засобом вираження вторинних значень мови» у всій різноманітності і широкій гамі смислу і змісту, що передається ними [4, с. 84]. Співвіднесення в семантиці дериватів нового (ономасіологічний базис) і відомого (ономасіологічна ознака) обсягів інформації дозволяє зробити висновок, що створення нової одиниці – особливе функціонування мовного знака в розвитку. Формально-семантична особливість інноваційної одиниці осмислюється мовцем заново, оскільки okazіональний знак не має відповідного набору ознак в лексичному складі даної мови.

Розвиток процесу функціонування інновацій залежить від мовленнєвої діяльності мовця, оскільки активне відтворення і використання нового слова сприяє фіксації і закріпленню в ментальній системі okazіоналізма як відтворюваної лексичної одиниці. Варто зазначити, що використання мовцем продуктивних словотвірних типів свідчить про низьку ступінь вияву творчих здібностей індивіда.

Способи словотвірної номінації – це завжди способи модельні, оскільки вони обов'язково передбачають зміни у формальній структурі вихідної бази. Поділяємо думку А. М. Нелюби, що у контексті словотвірної номінації поняття потенційного втрачає сенс, оскільки словотворчі засоби, моделі запрограмовані в мові, задані нею, і саме мова «нав'язує» творцеві свої правила [6, с. 128]. Процес номінації суфіксальної деривації можна визначити через співвідношення між семантичною і морфотактичною структурою слова. А. М. Нелюба зазначає, що «деривати, які трактують як порушення, не порушують наявних правил, норм, типів, навпаки, відповідають їм і є свідченням не порушення наявного (бо зароджуються і функціонують паралельно, не заперечуючи наявного), а пізнання (відкриття) нових валентних можливостей і, відповідно, появи нового» [Там само, с. 128].

Семантичне навантаження і когнітивний потенціал суфікса пояснює продуктивність організації асоціативних лексем у групи девербативів за аналогією: *учити* – *учитилеса*; *балотуватися* – *балотеса*; *критик*, *критикувати* – *критикеса*, *політик*, *політикувати* – *політикеса*.

Інноваційні утворення поповнюються за рахунок дериваційних засобів, власних українській словотвірній системі, і при цьому активізуються наявні в українській мові дериваційні типи і морфологічні моделі.

Віддієслівні новотвори вживаються на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник, впроваджувач, лізингоотримувач, валютотримач, апелювач, зілювач, пожертвувач, пильнувач, мітингувальник, паркувальник, перегінник; балотеса, учитилеса*; 2) опредметнених дій (станів): *лобіювання, духозрушення, космополітизація*. Девербативи субстантивної зони мають більші словотвірні можливості порівняно з відсубстантивними, бо віддієслівні мають ширше, загальніше значення. З. О. Валюх зазначає, що «семантичний обсяг дієслова порівняно з іменником набагато більший, а коло його значень рухливіше» [1, с. 100].

У лінгвістичній літературі визначають два різновиди неологізмів: загальномовні і стилістичні (оказіоналізми). Ю. А. Зацний вважає, що, крім цих двох основних різновидів інновацій, для вираження нових понять досить типовими є випадки, коли та сама нова річ, те саме нове явище має не одну назву, а декілька [2, с. 13]. Пор. *дульцифікація – підсолоджування; прерогатива – перевага; рекетир – вимагач, стригти – стрижений жарг.* (субстантивоване); *сорбент – вбирач, поглинач*. У даному випадку синонімія виступає також джерелом творення інновацій.

Виявлення класу слів, які мають одну й ту ж словотвірну парадигму (далі – СП) дозволяє встановити релевантні ознаки для з'ясування дериваційної валентності твірних основ, розподілити словниковий склад мови за його словотвірним потенціалом. У СП представлена реалізація сполучуваності твірної основи з формантами. Словотвірні типи, що входять у парадигми, позначають узагальнені семантичні категорії, відображають відношення, що існують в реальній дійсності. Так, у віддієслівних конкретних парадигмах – опредметнена дія (стан), діяч, назви знарядь і засобів дії.

В українській мові СП віддієслівних іменників-інновацій на позначення діяча формують питомі суфікси *-ник (-льник), -ець, -ач, -тель, -ун* та форманти іншомовного походження *-ант, -атор*: *відкріпник, відроджувальник, мітингувальник, пікетувальник, заклякатель, тусівник, програвець, утримувач, довіритель, туманопускатель, дерун* (особа, що дере щось (у цьому разі – рекламні чи агіткові листівки на стовпах)) [5, с. 33], *демократизатор, приватизатор*; на позначення опредметненої дії (стану) формують питомі форманти *-н'н'-, -ен'н'-, -Ø*, а також суфікси іншомовного походження *-ації-*: *візування, зомбування, пролонгування, роздержавлення, напруг, індексація, презентація, дотація, легітимізація*. Активне творення і функціонування іменників-назв абстрактної дії є характерною ознакою інтелектуалізації української мови, впливу на лінгвальну практику сучасної публіцистики, наукового стилю [8, с. 133]. Переважна більшість дієіменників-комполітивів «виникла внаслідок активізації деяких основ»: *автобудування, автопаркування, відеозамовлення, відеоогляд; законотворення, курсотворення, указотворення, державобудування* [3, с. 138].

Висвітлюючи особливості процесу інтелектуалізації сучасної української мови, Н. Ф. Клименко зазначає: «На тлі нечисленних порівняно з іменниками та прикметниками дієслів-неологізмів звертає на себе увагу значна кількість дієіменників (без мотивування дієсловами), утворених здебільшого за допомогою суфікса *-изація* без мотивації відповідними дієсловами (*афганізація, берегинізація, білорусизація, валютізація, громадянізація* та ін.), рідше суфіксів *-ення* (*опинзенення*), *-ання, -ування* (*акціонування, гіперзростання, рейтингування*)» [3, с. 137].

Серед дериватів на **-ізації-** / **-изації-** вживаються новотвори, для яких характерне черезступінчате творення від іменників, без опори на системні дієслівні основи: *філологізація, доларизація, валютизація, комп'ютеризація*.

Дієіменники-композиції на позначення опредметнених дій (станів), абстрактних понять становлять продуктивні дериваційні типи із суфіксами **-н'н'-**, **-ен'н'-** і нульовим суфіксом: *україновиховання, алмазорізання, паркетоміліфування, етнодержавотворення, каменепад, нафторозлив*.

Девербативи-інновації із суфіксом **-н'н'-** утворені переважно від іншомовних дієслівних основ: *тестувати – тестування, паркувати – паркування, дистанціювати – дистанціювання, лобіювати – лобіювання*.

Прості і складні віддієслівні деривати в сучасній українській мові творяться за певними словотвірними моделями, при цьому необхідно враховувати морфонологічні особливості при творенні девербативів (усічення, вокалічні і консонантні альтернації, інтерференцію, нарощення, модифікацію наголосу).

Усічення має свої закономірності: усічення зазнають морфемні і фонемні структури, які не впливають на семантичне навантаження похідного і формують передумови для сполучуваності мотиватора із формантом. У віддієслівних інноваціях субстантивної зони на зразок *державознавець, огієнкознавець, товарознавець, енологознавець, мадоннознавець, некрополознавець, стравознавець* формант **-вець** виник внаслідок нарощення лівої частини суфікса **-ець**. У девербативів із компонентом **-знавець** аломорф **-в/ець** з'явився за аналогією до віддієслівних іменників, які утворені від дієслів недоконаного виду, оскільки ця дієслівна форма знаходиться у сильній морфонологічній позиції по відношенню до форманта **-ець** (*податкодавець*).

Таким чином, в українській мові морфонологічні альтернації характеризуються систематичними закономірностями: кожний приголосний чергується з певними приголосними або з декількома приголосними (*губний + л*). Консонантні альтернації розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливим утворення похідних будь-якої дериваційної структури.

Дослідження морфонологічних моделей віддієслівних дериватів субстантивної і ад'єктивної зон дають можливість визначити найбільш продуктивні морфонологічні моделі (далі – ММ): «Ут + Ас»: *дистанціювати – дистанціювання, лобіювати – лобіювання, пильнувати – пильнувач, рекомендувати – рекомендувач, зазіхати – зазіхач; індексувати – індексація, релаксувати – релаксація, презентувати – презентація*; «Ут + + Ао»: *довірити – довіритель, ширити – ширитель* («поширювач»); «Ут + Т//Т' + Ас»: *плести бісером – бісероплетіння, винокуріння, відеоносій*; при творенні відіменникових похідних переважають ММ «Нс + Т//Т'»: *«Беркут» – беркутівець, Приватбанк – приватбанківець*; «Ø//О + Ас»: *грівня – гривенізація*; «Уо + Т//Т' + Нс + Ас»: *Ірландія – ірландизація*; «Т//Т' + Ас»: *цифра – циферія, в'юн – в'юнята*; «Т//Т + Аф»: *вождь – вожденя*; при творенні відприкметникових похідних переважають ММ «Т//Т'»: *різновекторний – різновекторність, елітарний – елітарність*; «Т//Т' + Ас»: *іманентний – іманентнізувати*.

При творенні відіменникових новотворів субстантивної і ад'єктивної зон характерними є консонантні альтернації (P//PI): {в~вл}: *держави – «роздержавити» – роздержавлення, роздержавлений; Москва – «примосковити» – примосковлений*. Для похідних зазначеного типу характерне черезступінчате словотворення.

Морфонологічна варіативність компонентів похідного сигналізує про семантичну диференціацію його формальних структур, що зумовлює функції морфонології як парадигматичного фактора мотивованості дериватів. Функціонування морфонологічної структури відображає саморозвиток системи, оскільки семіотичні

функції аломорфів у межах словотвірних типів визначають сфери номінації, які мають свої морфологічні моделі.

Характер впливу суфікса на похідну основу залежить від фонологічної структури суфікса (наприклад, суфікси, що починаються з голосного переднього ряду, впливають на попередній приголосний твірної основи (в більшості похідних), внаслідок чого виникають консонантні альтернації. Проте ця залежність не абсолютна, суфіксальні морфеми з тим же фонемним складом можуть по-різному впливати на похідну основу (якщо тотожні граматичні і морфологічні характеристики).

Для девербативів-інновацій характерні неелементарні ММ, утворені двома і більше комбінацій. Морфологічні моделі мають різні набори морфологічних перетворень і характеризуються регулярністю і продуктивністю. Оскільки український дієслівний корінь має відкриту структуру, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні трансформації: консонантні альтернації (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу, інтерфіксація (*учити – учитилеса*).

Форманти іншомовного походження **-ант, -атор, -ер, -ації-** поєднуються з усіченими дієслівними основами (при цьому усічення зазнає тематичний форматив). Девербативи іншомовного походження на позначення діяча утворюються від основ дієслів недоконаного і доконаного виду. Для похідних зазначеного типу продуктивною є четверта акцентна позиція (наголос переходить з тематичного форматива на словотвірний формант): *підписати – підписа́нт, реалізувати – реаліза́тор, презентувати – презента́ція, індексувати – індекса́ція, релаксувати – релакса́ція* та ін.

Невичерпним джерелом появи мовних інновацій стають оказіоналізми, в яких також простежуються морфологічні трансформації: усічення дієслівної фінали, консонантні альтернації, модифікація наголосу: *пружити – пруж* (зворотне чергування) {ж~г}: «<...> Де під орлами Риму виростали Священним **пругом** дотиків струнких Навік опанцеровані народи» (Є. Маланюк); *натрудити – напру́дження* {д~дж}: «<...> А вже несуть тобі прийдешність люди, – Нових **напру́джен**ь родиться хорал» (П. Мах).

Структурно-семантичну організацію нових одиниць доцільно розглядати з позицій ономасіолого-семантичного підходу, враховуючи при цьому і морфологічні трансформації. У процесі породження неолексем використовуються дві і більше морфологічні операції.

Для віддієслівних новотворів субстантивної та ад'єктивної зон переважають амбівалентні (нульові) морфологічні позиції (формант не впливає на кінцевий приголосний основи): *дистанціювати – дистанціо́вання, паркувати – паркува́ння; зафундувати – зафундо́ваний* (ознака за дією, виконуваною фундацією – започаткування) [5, с. 42], *змаргіналізувати – змаргіналізо́ваний*.

Для відіменникових і відприкметникових дериватив-інновацій субстантивної зони характерні амбівалентні позиції (*середина – серединець, прогресист – прогресистка*), позиції палаталізації (у дериватах на **-ість, -івець, -ій-, -ат-, -івськ-**) (*недовизначений – недовизначеність, Штати – штатівець, цифра – циферія, в'юн – в'юнята, Євросоюз – євросоюзівський, СНД – СНДівський*), депалаталізації (у дериватах на **-ен'**) (*Ірландія – ірландиза́ція, вождь – вожденя, король – короленя*).

Унаочнення морфологічного фактора у процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови. Для сполучуваності основи-мотиватора та словотвірчого форманта визначальними є дериваційна спроможність твірної основи, а також потенції, що відображені в кількісних і семантично відмінних зонах похідних.

Аналіз морфонологічних особливостей віддієслівних новотворів дає можливість зробити такі *висновки*: 1) дослідження етапів номінації, потенціалу розвитку семантичної структури похідного, дозволяє виявити його дериваційну структуру і морфонологічні трансформації; 2) при творенні девербативів-новотворів субстантивної та ад'єктивної зон використовуються такі операції: усічення дієслівної фінали, консонантні альтернації, модифікація наголосу; 3) віддієслівні новотвори субстантивної та ад'єктивної зон утворюються за типовими морфонологічними моделями і роблять можливим творення похідних будь-якої дериваційної структури, збагативши інноваційні ресурси сучасного лексикону.

Бібліографічні посилання

1. **Валух З. О.** Словотвірна парадигматика іменника в українській мові / З. О. Валух. – К.; Полтава : АСМІ, 2005. – 350 с.
2. **Зацний Ю. А.** Розвиток словникового складу англійської мови в 80–90-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / Ю. А. Зацний. – К., 1999. – 32 с.
3. **Клименко Н. Ф.** Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 136–147.
4. **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономазиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 120 с.
5. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (1983–2003): словник / А. Нелюба. – Х. : ХНУ, 2004. – 136 с.
6. **Нелюба А. М.** Явища економії в словотвірній номінації української мови / А. М. Нелюба. – Х. : ТОВ «Сучасний Друк», 2007. – 300 с.
7. **Олексенко В. П.** Словотвірні категорії суфіксальних іменників / В. П. Олексенко. – [2-е вид., доп. і поліпш.]. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
8. **Стишов О. А.** Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації / Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К. : Пугач, 2005. – С. 122–209.

Надійшла до редколегії 09.04.09